

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 2, No.35, Summer 2021, pp. 169-184

Received:08/04/2021 Accepted: 17/07/2021

A Comparative Study of Epic Elements in *Aliname* and *Khavaranname*

Mahmoud Bashiri*

*Corresponding author: Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Language, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
Zrpbashiri2001@yahoo.com

Niloofar Ansari

Ph. D. Student in Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Language, Semnan University, Semnan, Iran
Na142335@gmail.com

Abstract

Aliname and *Khavaranname* are prominent examples of religious epics of the fifth and ninth centuries in Persian literature related to description of the wars under the command of Imam Ali (as). Epic elements are formed according to the content and theme of the stories, and the structure is drawn according to the theme procession. Comparative analysis of modern epic elements in ancient epics is the main topic of this article. In these two poetry-poetries, the main elements of the epic include the story format, heroism, time, place, elements and extraordinary forces.

Aliname and *Khavaranname* are among the Iranian epic works after *Shahnameh* in terms of literary status. These two epics have common foundations and structural-epic features. The events of both epics are temporally proportional. The epic of *Aliname* is more about describing Imam Ali (AS) in the battles of Jamal, Seffin and Nahrawan while *Khavaranname* is mainly concerned with the description of Imam Ali's travels and expressions of bravery in land of Khavaran, accompanied by Malik Ashtar, Abolmohjan And Amr Umayyah and other elders of his army and the war with Ghobad, the king of the East and other pagan rulers such as Tahmas king, Salsal King and the war with the demon, the dragon and the like.

The research method is descriptive-analytical. The results of this study indicate that although the two epics are very similar in appearance and epic elements, the theme and form of the epic elements in the stories are different. Although these two books are strong in the field of habit and fiction, the popularity and absence of the heroes of these two poems from high moral qualities have caused the general public to consider the main hero of the story as an example and manifestation of their ideal and epic man.

Irrespective of the religious dimensions of *Aliname* and *Khavaranname*, in terms of epic aspects, the heroism feature is reflected with the presence of Imam Ali (AS) and other religious figures and heroes of the Islamic Revolutionary Guard Corps. In these two religious epics, there are many wars between Muslims and infidels for religious reasons, and in the end, the Muslims win. In describing Karzar Square, these two religious epics are very similar to Ferdowsi's *Shahnameh* which share exaggeration and forms of imagination with an active manifestation. "Rabi' and Ibn Hussam" imitation of Ferdowsi's expression is quite obvious.

In the study of *Aliname* and *Khavaranname*, from the narrative point of view, we came to the conclusion that Ibn Hassam and Rabi' used more direct methods in characterization. In other words, by describing the characters of the story and by showing Imam Ali as a hero, they made him a "brigade" that seems to be far-fetched and extraordinary in the audience's opinion. Many of the stories in these two epics are strong in terms of plot. The plot of *Khavaranname* is about the events that are related to the elements of supernatural things

or acts that make the story weak and unbelievable.

In the field of extraordinariness, with the presence of bold elements such as demons, dragons, magic, as well as the high frequency of objects and strange places in this epic, it can be called the most imaginative epic poetry in Iran. This is despite the fact that extraordinary elements such as dragons and demons are not seen in the poetry of *Aliname*. In terms of heroism, the goodwill and intimacy of the heroes of these two epics and the absence of high moral qualities have led people to consider the main protagonist as an example and manifestation of their ideal and epic man. In general, *Khavaranname* is less cohesive in structure than *Aliname*.

Keywords: religious epic, epic elements, *Aliname*, *Khavaranname*, *Shahnameh*.

References

- Aidenloo, S. (2009). *From Myth to Epic*. Sokhan Press.
- Bahar, M. (2002). *Research in Iranian Mythology*. Agah Press.
- Christensen, A. (1989). *Kiyanian*, Zabihullah Safa (trans.). Elmi Farhangi Press.
- Dad, S. (2003). *Dictionary of Literary Terms*. Golshan Press.
- Ebadian, M. (1990). *Tradition and Innovation in Epic Poetry*. Morvarid Press.
- Ferdowsi, A. (2000). *Shahnameh by Ferdowsi*, Emendated version of Moscow, Saeed Hamidian (emend.). Qatreh Press.
- Hossein zadeh Salati, A., Nourian, M. & Hashemi M. (2020). The role of the element of creating an atmosphere in the creation of epic content in the Haft-Khan of Rostam from Ferdowsi's *Shahnameh*, *Isfahan Journal of Literary Arts*, 12(1).
- Kazazi, M. (2008). *Dream, Epic Myth*. Markaz Press.
- Khosfi, Ibn H. (2002). *Khavaranname*. A manuscript of the Museum of Decorative Arts. Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Mir Sadeghi, J. (1997). *Elements of the story*. Sokhan Press.
- Moradi, H. (2003). *Persian whistleblower*, Summary of the East Name of Ibn Husam Khosfi. Tehran: University Publishing Center.
- Rabi' (pen name). (2009). *Aliname*. Miras-e Maktoob Press.
- Rastegar Fasaee, M. (2001). *Types of Persian Poetry*. Navid Press.
- Razi, A. (1999). *Haft-Eqlim Tazkirat*, Seyyed Mohammad Reza Taheri (emend.). Soroush Press.
- Razmjoo, H. (2002). *The Realm of Epic Literature*. Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Safa, Z. (1995). *Epic in Iran*. Ferdowsi.
- Safa, Z. (1999). *History of Literature in Iran from the End of the Eighth Century to the Beginning of the Tenth Century AH*. Ferdowsi.
- Sediqi, A. (2006). *Fantasy in Shahnameh*. Tarfand Press.
- Shafiee Kadkani, M. (1974). Literary Genres, *Journal of Wisdom and Effort*, 96-119.
- Shamisa, S. (1996). *Literary Genres*. Ferdows Press.
- Toghyani, I. (2006). Description and illustration in the epic poetry *Aliname*, *Journal of Prose Research*, *Shahid Bahonar University of Kerman TTR*: 99-127.
- Wale Daghestani, A. (2005). *Note on Riyadh al-Sho'ra*, Seyyed Mohsen Najji Nasrabadi (Intro). Asatir Press.
- Zarrinkoob, A. (2003). *Aristotle and the Art of Poetry*. Amirkabir Press.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۵) تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۶۹-۱۸۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۶

بررسی تطبیقی عناصر حماسی در علی‌نامه و خاوران‌نامه

محمود بشیری*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران،

ایران

Zrpbashiri2001@yahoo.com

نیلوفر انصاری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

Na142335@gmail.com

چکیده

علی‌نامه و خاوران‌نامه از نمونه‌های برجسته حماسه‌های دینی قرن پنجم و نهم در ادب پارسی هستند که در توصیف جنگ‌های اسلام به فرماندهی حضرت علی(ع) به نظم کشیده شده‌اند. عناصر حماسی با توجه به محتوا و درون‌مایه داستان‌ها شکل می‌گیرد و ساختار، متناسب با چگونگی درون‌مایه ترسیم می‌شود. تحلیل تطبیقی عناصر حماسی نو در حماسه‌های کهن، موضوع اصلی این مقاله است. در این دو منظومه، عناصر اصلی حماسه مشتمل بر قالب داستانی، قهرمان‌پردازی، زمان، مکان، عناصر و نیروهای خارق‌العاده ترسیم شده و تقلید از شاهنامه فردوسی در زمینه‌های شیوه سخن‌پردازی، لفظ و نیز محتوا به روشنی جلوه‌گر است. نتایج این پژوهش، گویای این مسئله است که اگرچه این دو منظومه از نظر ظواهر و عناصر حماسی با یکدیگر شباهت‌های زیادی دارند، درون‌مایه و شکل بروز عناصر حماسی در داستان‌ها با یکدیگر متفاوت است؛ با وجود اینکه این دو کتاب در زمینه‌های خرق عادت و داستانی بودن منسجم هستند، محبوبیت و دور نبودن قهرمانان این دو منظومه از صفات والای اخلاقی سبب شده است که عامه مردم، قهرمان اصلی داستان را نمونه و مظهر انسان آرمانی و حماسی خود بدانند.

کلید واژه‌ها: حماسه دینی، عناصر حماسی، علی‌نامه، خاوران‌نامه، شاهنامه.

۱- مقدمه

بررسی آثار ادبی، از منظر مقایسه تحلیلی می‌تواند راهگشای دریچه‌های جدیدی در فهم آثار به روی خوانندگان باشد؛ همچنین باعث روشن شدن شباهت‌ها و تفاوت‌های آثار حماسی با یکدیگر شود و به شناخت بیشتر جایگاه فرهنگی و ادبی آثار منجر شود. از آنجاکه ادبیات حماسی بخش زیادی از گنجینه ادبیات پارسی را به خود اختصاص داده است، شناسایی، نقد و تحلیل منظومه‌های حماسی تاریخی، دینی و ملی ضروری است. علی‌نامه و خاوران‌نامه از نظر جایگاه ادبی در میان آثار حماسی ایرانی، بعد از شاهنامه قرار دارند. این دو منظومه در مبنای و ویژگی‌های ساختاری حماسی دارای اشتراکاتی هستند. رویدادهای هر دو منظومه از نظر زمانی تناسب دارند. منظومه علی‌نامه بیشتر در وصف حضرت علی(ع) در جنگ‌های جمل،

* مسؤل مکاتبات

صفین و نهروان است. منظومه خاوران‌نامه نیز موضوع اصلی آن شرح مسافرت‌ها و بیان رشادت‌های علی(ع) و حملات آن حضرت است به سرزمین خاوران، به همراهی مالک‌اشتر، ابوالمحنج و عمروامیه و دیگر بزرگان سپاهش و جنگ با قباد، پادشاه خاورزمین و امرای بت‌پرست دیگری همچون؛ تهماسب‌شاه، صلصال‌شاه و جنگ با دیوان، ازدها و امثال این وقایع است.

بیان مسئله

در پژوهش حاضر کوشیده‌ایم در حد توان علمی خود، حماسه خاوران‌نامه و علی‌نامه را معرفی کنیم و به تحلیل تطبیقی عناصر حماسی در منظومه این دو شاعر، ربیع و ابن حسام، پردازیم و کارکردهای آن را نشان دهیم. به این دلیل که کتاب خاوران‌نامه در دسترس نبود، خلاصه‌ای از آن را که به کوشش حمدالله مرادی است، اساس کار قرار داده‌ایم؛ بنابراین تلاش می‌شود در این مقاله به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

۱- جلوه‌های حماسی شاهنامه بر علی‌نامه و خاوران‌نامه تأثیرگذار بوده است؟

۲- وجوه تشابه و تفاوت عناصر حماسی دو منظومه مذکور در چیست؟

روش پژوهش در این تحقیق، از نوع توصیفی-تحلیلی است و باتوجه به توضیح و تعریف عناصر حماسی، تحلیل عناصر حماسی در منظومه مدنظر، قابل بررسی است.

۱-۱ ضرورت انجام پژوهش

درباره حضرت علی(ع) و همچنین عناصر حماسی، کتاب‌ها و تحقیقات متعددی چاپ شده است؛ اما خلأ تحقیقات در زمینه دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه در درجه اول و تحقیقات ناچیز انجام‌پذیرفته در زمینه عناصر حماسی به‌طور خاص، در درجه دوم، ضرورت انجام این پژوهش را به اثبات می‌رساند.

۲-۱ پیشینه تحقیق

از میان پژوهش‌هایی که درباره منظومه‌های حماسی انجام شده است، می‌توان به: «تحلیل عناصر حماسی منظومه آرش کمانگیر، سروده سیاوش کسرای» (مرادی، ۱۳۹۲)؛ «تحلیل عناصر حماسی گرشاسب‌نامه اسدی طوسی» (محمدی، ۱۳۹۶)؛ «جنبه‌های حماسی و ویژگی‌های سبکی خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی» (اصغری طرقي، ۱۳۹۲)؛ «توصیف و توصیف‌گری در منظومه حماسی علی‌نامه» (طغیانی، ۱۳۸۵) اشاره کرد. همچنین پایان‌نامه‌هایی: تحلیل و نقد عناصر حماسی منظومه علی‌نامه (حبیبی، ۱۳۹۱)؛ «شخصیت حضرت علی(ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه» (انصاری، ۱۳۹۲) انجام شده‌اند؛ از آنجاکه مطالعه تطبیقی بین این دو اثر حماسی تاکنون صورت نگرفته است، ضرورت ایجاب این پژوهش نمایان می‌شود.

۲-۲ مبانی نظری

۱-۲ حماسه

واژه حماسه از کلمه «حمس» گرفته شده و به معنای شدت در کار است. شفیعی کدکنی بر این باور است که «حماسه شعری است که زمینه‌های شجاعت، دلیری و صبغه ملی دارد و حوادثی که از نظر عقلی باورکردنی نیست در آن اتفاق می‌افتد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۰). اگر بخواهیم نخستین و کهن‌ترین کتاب داستان‌های ملی و حماسی ایران را معرفی کنیم، باید از اوستا یاد کنیم. در سیر رشد و تکامل حماسه ملی، بعد از اوستا، باید از ادبیات پهلوی یاد کرد که از آثار مربوط به آن می‌توان از (یادگار زیریران) و (داستان بهرام چوبین) واز کتب مذهبی این دوره (بندیه‌شن) و از میان آثار تاریخی، خدای‌نامه (خوتای نامگ) را می‌توان ذکر کرد.

پس از این دوره، نوبت آثار حماسی عهد اسلامی و دوره اوج و رواج شاهنامه‌سرایی از قبیل شاهنامه مسعودی مروزی،

گشتاسپ‌نامه دقیقی و شاهنامه فردوسی است.

منظومه‌های حماسی را به دو نوع حماسه طبیعی و حماسه مصنوعی تقسیم کرده‌اند و این دو نیز به حماسه‌های اساطیری، پهلوانی و تاریخی تقسیم می‌شوند. حماسه‌های اساطیری و پهلوانی، به ایام پیش از تاریخ، موضوع‌های مهم فلسفی و مذهبی مربوط است؛ مانند منظومه حماسی رامایانا؛ مه‌بهاراتا؛ متعلق به هندوان و منظومه ایاتکار زیران و قسمت بزرگی از شاهنامه فردوسی و حماسه‌های کهنی همچون گرشاسپ‌نامه و برزنامه متعلق به ایرانیان و منظومه‌های ایلید و ادیسه هومر که متعلق به یونانیان است. «از نمونه‌های منظومه‌های حماسی تاریخی می‌توان از گاهنامه‌ها اثر انبوس و کمدی الهی اثر دانت و بعضی از قسمت‌های انه‌اید اثر ویرژیل و در زبان فارسی از ظفرنامه حمدالله مستوفی و شهنشا‌نامه ملک‌الشعرا فتحعلی‌خان صبا و... نام برد» (صفا، ۱۳۷۴: ۲۷). از دیدگاه کزازی «حماسه‌های دینی، حماسه‌های آرمانی و اسطوره‌ای یک ملت محسوب می‌شوند که خاستگاه‌های تاریخی‌شان بدون تغییر مانده است. در این نوع از حماسه‌ها، رویدادها، سرزمین‌ها و چهره‌ها بآنکه تاریخی به شمار می‌آیند، چهره‌ای اسطوره‌ای یافته‌اند؛ به همین خاطر، قهرمانان این حماسه‌ها، خصوصیات دارند و به کردارهایی دسترسی پیدا کرده‌اند که در شأن و منزلت پهلوانان حماسه‌های باستانی هستند؛ خصیصه‌هایی چون نیروی شگرف و کشتن اژدهایان و دیوان» (کزازی، ۱۳۸۷: ۹۴).

آنچه در ادب فارسی از آن به حماسه دینی تعبیر می‌کنند، زیرمجموعه‌ای بر حماسه نوع سوم، یعنی منظومه‌های حماسی تاریخی است که در آن حقایق تاریخی با آمیزه‌ای از نمادهای افسانه‌ای کل منظومه را تشکیل می‌دهد. منظومه حماسی علی‌نامه و خاوران‌نامه در ضمن این منظومه‌ها قرار می‌گیرند.

۲-۲ خصوصیات حماسی

خصوصیات برجسته یک اثر را می‌توان از لابه‌لای تعاریف مختلف آن مشخص کرد: شفیعی کدکنی چهار زمینه «داستانی، قهرمانی، خرق عادت و ملی بودن» را مهم‌ترین خصیصه‌های یک منظومه حماسی به شمار می‌آورد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۴۵). رستگار فسایی نیز بر این باور است که منظومه‌های حماسی دارای چهار ویژگی هستند؛ «از جمله این ویژگی‌ها ابعاد داستانی است که داستان‌های مفصل را دربر می‌گیرد و معمولاً دارای ابعاد فردی، حادثه اصلی و وحدت قهرمانان داستان است. دومین ویژگی که فسایی ذکر می‌کند، حماسه دارای زمینه تاریخی، اساطیری، مذهبی و قهرمانی است و شخصیت‌هایی را ذکر می‌کند که به‌لحاظ روحی و فیزیکی در مرتبه والاتری از دیگران هستند و توانایی انجام کارهای خارق‌العاده را دارند. سومین ویژگی، کانون و مرکز تمام اتفاقات حماسی، مسائل تاریخی، دینی و ملی است. چهارمین ویژگی، حماسه تشابه بسیاری با مسائل عصر شاعر و مردم روزگار بعد را دارد؛ علی‌رغم اینکه از اتفاقات بسیار کهن سخن به میان می‌آورد» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۳۳۷). بنابراین، ویژگی‌های داستانی بودن، قهرمانی، خرق عادت و ملی، خصوصیات بارز یک منظومه برتر حماسی هستند. برای مشخص شدن جایگاه علی‌نامه و خاوران‌نامه در میان متون حماسی، به تحلیل این ویژگی‌ها می‌پردازیم.

۳- تحلیل جنبه‌های حماسی علی‌نامه و خاوران‌نامه

۳-۱ ابعاد داستانی؛ از دیدگاه شفیعی کدکنی، ابعاد داستانی یکی از مهم‌ترین خصوصیات منظومه حماسی محسوب می‌شود، به‌گونه‌ای که عامل سبب ایجاد مجموعه‌ای از اتفاقات، اوصاف، تصاویر و خطبه‌ها در منظومه حماسی است. همه این عناصر در قیاس با زمینه داستانی، جنبه ثانوی را دارا می‌باشند (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۰۵). از مهم‌ترین تفاوت‌های حماسه و اسطوره، ساختار داستانی آن است به‌گونه‌ای که «حماسه، ساختار داستانی وحدتمند، منطقی و متوالی دارد و این در حالی است که در اسطوره، جنبه روایی شخصیت‌ها، تسلسل‌ها، روابط و جزئیات بسیار نامسجم و ضعیف است» (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۲۵). داستان‌های حماسی، داستان‌هایی دارای نظم و ترتیب هستند و معمولاً آغاز و پایان مشخصی دارند؛ این داستان‌ها در نقطه‌ای پایان می‌پذیرند؛

پایان این داستان‌ها ناقص و ابتر نیست؛ خواننده این داستان‌ها می‌تواند از مقدماتی آغاز کند و به فرجامی برسد. با در نظر گرفتن اهمیت زمینه داستانی در یک منظومه حماسی، دو عنصر مهم داستان؛ یعنی شخصیت و پیرنگ را در خاوران‌نامه و علی‌نامه بررسی می‌کنیم:

۱-۱-۳ **شخصیت‌پردازی**؛ در طرح، رشد و انسجام داستان، شخصیت‌پردازی نقش برجسته‌ای دارد و با یاری آن، خصیصه‌های خلقی و روحی قهرمانان داستان به خواننده معرفی می‌شود. نویسنده در شخصیت‌پردازی وظیفه دارد که شخصیت‌ها را با اعمال و گفتارشان به خواننده بشناساند و خواننده را در مقابل رفتار و افکار شخصیت‌ها ملزم به عکس‌العمل کند. نویسنده می‌تواند حتی باشخصیت‌ها موافق و همدرد باشد یا در برابر آن‌ها جبهه بگیرد. «خوانندگان اگر در برابر شخصیت‌های داستان بدون عکس‌العمل باشند، نویسنده بدون هیچ توجیهی در امر شخصیت‌پردازی توفیق نیافته است» (میر صادقی، ۱۳۷۶: ۸۵).

شخصیت‌پردازی در منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه به گونه‌ای است که شاعر این دو منظومه، از روش مستقیم (شرح و توصیف شخصیت‌های داستان) بیشتر از روش غیرمستقیم (شناساندن شخصیت از طریق گفتار و اعمالشان) استفاده کرده‌اند و در این توصیفات بسیاری از زوایای شخصیتی اشخاص پنهان شده است. نقش برجسته کردن شخصیت‌های اصلی بر دوش شخصیت‌های فرعی است. حضور شخصیت‌های فرعی در داستان مهم نیست. قهرمان و شکست‌ناپذیری حضرت علی مثل بیشتر قهرمانان داستان‌های کهن از او بیشتر تپ ساخته است و همین خصیصه سبب شده است که حضرت علی از حالت شخصیتی عادی، دست‌یافتنی و قابل لمس دور باشد.

در ترسیم شخصیت‌های علی‌نامه می‌توان گفت که بخش اعظم این شخصیت‌ها از نظر تاریخی وجود داشته‌اند. شخصیت‌هایی نظیر: «محمد بن ابوبکر، محمد حنیفه، عثمان بن علی، عثمان بن حنیف، امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، عباس بن علی (ع)، مالک اشتر، ابراهیم بن مالک، اشعث بن قیس، عمار، عبدالله بن عباس، ابن عمار، احنف بن قیس، جریر، شریح، أم سلمه و شهربانو، قنبر، عبدالله بن حنیف» و دشمنان مخالف نیز عبارت از «برخی خلفا، مروان، مغیره، ولید بن عتبه، معاویه، عمرو بن عاص، ابوهریره، عایشه، طلحه، زبیر، مصعب بن زبیر، ابوموسی اشعری، سعد وقاص، عبدالرحمن بن عوف، خالد، ابن طلحه، امیر یمن، عبدالله عامری، عوف بن نصر یا نصر بن عوف، عبیدالله بن فضل، ابن خالد و یزید بن معاویه، عبدالله عمر سراقه، قعقاع، کرنپ یا کریب، ابن خدیج» و برجسته‌ترین نام در این منظومه نام‌های مختلف امیرالمؤمنین (ع) چون حیدر و علی است.

برای مثال:

نُبْدَ صَالِحِ الْمُؤْمِنِينَ جَزَّ عَلِيٌّ	علی آنک خوانند ایزد او را ولی
چو عثمان به جای نبی برنشست	حسام خلافت گرفته به دست
دگر عمرک عاص گنده‌دهن	کی بُد خال عثمان پاکیزه‌تن
همی بود مروان چنان دردمند	اگر چند کوشید نبند سودمند

(ربیع، ۱۳۸۸: ج ۱، ۳ ر)

شخصیت حضرت علی (ع) در منظومه خاوران‌نامه به صورت پهلوانی برومند و شکست‌ناپذیر ترسیم شده است که در بسیاری از جنگ‌های این منظومه حضور فیزیکی دارد؛ به گونه‌ای که می‌توان این منظومه را داستان قهرمانی‌های حضرت علی (ع) نامید. حضرت علی در نقش جنگجویی دل‌آور در رویارویی با همه حوادث، اعم از طلسم، دیو، اژدها، جادو، پهلوانان بزرگ و سپاهیان گران و... نصرت می‌یابد؛ با اینکه دشمنان مقابل او همه تنومند و شکست‌ناپذیر هستند، حضرت علی (ع) بر همه دشمنان پیروز می‌شود و هیچ‌گاه گرفتار دام و اشتباه دشمن نمی‌شود. حضرت علی (ع) از نظر کاردانی و هوش، تعقل و تفکر از همگان برتر است و به آسانی بر سپاه دشمن ظفر می‌یابد؛ وی از نگاه دشمنانش، بسیار بزرگ، دل‌آور و شکست‌ناپذیر وصف می‌شود و این خود نکته‌های مهم در قهرمان‌سازی است؛ مثلاً زید بن افلج درباره او به خاوران قباد می‌گوید:

تو در کار این مرد، دانانه‌ای
به پیکار با او توانانه‌ای

به مردی او در جهان مرد نیست
 چو تیغ از میان برکشد روز کین
 ز مردان کس او را هم آورد نیست
 بگرید چو ابر آسمان بر زمین
 (ابن حسام، ۱۳۸۲: ۹۹)

صرف نظر از شخصیت دینی حضرت علی، از نظر خصیصه پهلوانی و قهرمانی، می‌توان ایشان را معادل رستم در شاهنامه فردوسی تصور کرد و قهرمانی‌هایی چون کندن در قلعه، دژل و ذوالفقار را درباره این شخصیت بزرگوار ذکر کرد.

۱-۲ پیرنگ (طرح یا هسته): پیرنگ یکی از برجسته‌ترین خصیصه‌ها در میان ویژگی‌های گوناگون روایت و همچنین ویژگی پویا و زنجیره قصه (روایت)، نمایشنامه و شعر روایی است. زرین کوب پیرنگ را روح آثار ادبی ذکر می‌کند و آن را متشکل از سه بخش آغاز، میان و پایان می‌داند. وابستگی و پیوستگی میان حوادث داستان توسط پیرنگ به گونه‌ای عقلانی انجام می‌شود. به همین دلیل، اتفاقاتی که در داستان ذکر می‌گردد، باید دارای استدلال باشد و به فرجامی منطقی ختم شود (زرین کوب، ۱۳۸۲: ۱۲۲). اگر فرجام داستانی باعث شگفتی ما شود، دلیل بر جامع نبودن پیرنگ داستان است و در تشریح موضوع آن، کاستی و نواقصی روی داده است.

طرح منظومه‌های علی‌نامه و خاوران‌نامه را می‌توان به دو دسته طرح‌های قوی و منطقی و طرح‌های سست و غیرمنطقی تقسیم کرد:

الف) طرح‌های منطقی

تعداد زیادی از داستان‌های این دو منظومه دارای طرحی منطقی و منسجم هستند؛ به این دلیل که خواننده دلایل محکم، انگیزه‌ها، اعمال و رفتارها را به راحتی می‌پذیرد. منظومه خاوران‌نامه از نظر ظاهری، بیشتر در قالب روایت، توصیف و بیان زنجیره‌ای حوادث بیان شده است؛ بدین گونه که سپاه اسلام در سرزمین‌های خاوران، عامل شکست کافران می‌شوند. ساکنان این مناطق را به دین اسلام دعوت می‌کنند و این مناطق را تحت سیطره آیین خود (آیین الهی) قرار می‌دهند و از آن پس سربلند و پیروز به مدینه روانه می‌شوند. جنگ‌های بسیاری که با دلایل مذهبی میان مسلمانان و کافران روی می‌دهد، از نقاط قوت طرح منظومه خاوران‌نامه است و سرانجام حضرت علی (ع)، قهرمان اصلی داستان، با یاری از قدرت فیزیکی و عوامل ماوراء طبیعی این جنگ‌ها را به نفع مسلمانان به پایان می‌رساند.

منظومه علی‌نامه

در منظومه علی‌نامه ابیات بسیار زیبایی سروده شده است که در میان حدود یازده تا دوازده هزار بیت موجود، دوسه هزار بیت، قابل نقل و حتی ستایش برانگیز است. کسانی که با تاریخ شعر فارسی آشنایی دارند، بر این امر واقفند که از میراث شعر فارسی قبل از حمله غزها اثر مهمی باقی نمانده است؛ به همین دلیل، این منظومه، به اندازه شاهنامه دقیقی، (به عنوان نخستین تجربه بازمانده از حماسه ملی ایران قبل از فردوسی) ارزشمند است. از نقاط قوت طرح منظومه علی‌نامه، جنگ‌های امام علی بن ابی طالب (ع) در جمل و صفین است و به همین دلیل، این منظومه در باب تاریخ دو جنگ مذکور، سودمند محسوب می‌شود؛ وی در پایبندی به متن تاریخ، وفادار بوده است. در تصویری که شاعر علی‌نامه، از کاردانی حضرت علی برای رسیدن به مسند خلافت بیان می‌کند، چنین می‌سراید:

ولیکن چنین کس به عالم درون
 امام اَنام است و جفت بتول
 به علم وفا آدم دیگر است
 خدای جهاندار او را ولسی
 به جز مرتضا نیست ایذر کنون
 مر اورا وصی کرده بر دین رسول
 به گوهر ابامصطفی هم سر است
 اسد خواند مادرش و احمد علی

(ربیع، ۱۳۸۸: چ ۱، ۶ ر)

ب) طرح‌های سست و غیرمنطقی

شواهدی که برای ایجاد حوادث، گفتار شخصیت‌ها و انگیزه کردار ذکر می‌شود، باید منطقی باشد؛ با منطقی شدن طرح، داستان از هماهنگی بیشتری بهره‌مند می‌شود. هرچه طرح منطقی سست‌تر باشد، داستان ضعیف‌تر و آشفته‌تر می‌شود. جانب‌داری ربیع در توصیف صحنه‌ها، از نقاط ضعف طرح این منظومه است، وی با همان اندک طرفداری که از قهرمانان سپاه امام دارد، قدرت صحنه‌آرایی را می‌کاهد؛ تقریباً در تمام صحنه‌ها وضع چنین است. گوینده گرایش اعتقادی و ایمانی خویش را هرگز پنهان نمی‌کند. نمونه‌ای از حفظ این بی‌طرفی، ایجاد تقابل میان قهرمانان توصیفی است؛ این خالد از سپاه معاویه با سعید بن مخلد از سپاه امام.

درنگی برآمد ز سـفـیانیان	سواری بـرون زد فرس در زمان
سواری که گرگه گرفتگی به چنگ	بکندی زبـن کوه را بی‌درنگ
شجاعی که از گیو و اسفندیار	به مردی بُدی پیش در گیرودار
نشسته ابر کوه پیکر چو باد	نوندی سـمندی عقـیلی نـژاد
پپوشیده دستی سلیح گران	نوندش نهان زیر برگستان
توگفتی جهان را به یکبارگی	فروخورد خواهد ز خون‌خوارگی

(ربیع، ۱۳۸۸: چ ۱، ۲۱۴ ر)

غلط‌های عروضی و فنی در منظومه علی‌نامه آشکار است. تعدادی از این خطاها، نتیجه سهل‌انگاری ربیع و تعدادی دیگر نیز حاصل تصرفات دیگران در متن است. ضعف بلاغت گوینده اصلی در این منظومه بسیار آشکار است. ربیع در بسیاری قسمت‌ها، ساختمان کلمه را به‌درستی نمی‌شناسد و کلمه را برخلاف مقصود بیان می‌کند؛ برای مثال در این بیت، کلمه «بدنژاد» را در بیت به‌گونه‌ای آورده که ایهام بسیار بدی دارد و این از ضعف هنری شاعری اوست:

چو بردند پیشش درم، همچو باد	فرستاد نـزد علی، بدنژاد
-----------------------------	-------------------------

(ربیع، ۱۳۸۸: چ ۱، ۱۲ ر)

که کلمه «بدنژاد» را در بدترین جای ممکن قرار داده است. شاید در اصل چنین بوده است:

چو بردند پیشش درم بد نژاد	فرستاد نـزد علی همچو باد
---------------------------	--------------------------

ربیع در این منظومه خود را ملزم می‌کند که از همه اجزا و عناصر حماسی در بافت تاریخی استفاده کند. به‌گونه‌ای که نتیجه و اثربخشی قطعی‌تر ترسیم شود؛ اما در بسیاری از قسمت‌های این منظومه توفیق نیافته است و متأسفانه در بیان حق مطلب ناتوان مانده و این از نقاط ضعف این منظومه است.

در منظومه خاوران‌نامه؛ مفاهیم اسطوره‌ای و نیمه‌اسطوره‌ای در ضمیر ناخودآگاه ابن حسام، تعهد بسیاری دارد؛ در این مفاهیم، صورتی از خیال در قالب حوادث مختلف داستانی مطرح است. شکل و طرح بسیاری از حرکات و سکناات شخصیت‌ها در بی‌زمانی، بی‌مرزی و بی‌مکانی قرار دارد و خصیصه‌های مختلف انفسی بر آفاقی گاهی برتری پیدا کرده است که این عوامل از نقاط ضعف طرح منظومه خاوران‌نامه است. در این کتاب، از حیث وزن و قافیه یا احیاناً تعقید لفظی یا معنوی ابیاتی یافت می‌شود که خالی از تسامح نیست؛ البته دلایلی چون: «نبود نسخه اصل منظومه» و «دست بردن کاتبان و نسخه‌نویسان بی‌دقت و مسامحه‌کار» را می‌توان برای آن ذکر کرد. در تمامی آثار علمی و ادبی، حتی پرمایه‌ترین و شاهکارترین آثار، مواردی را نمی‌توان یافت که خالی از طرح‌های سست و غیرمنطقی نباشد؛ چراکه در یک اثر سترگ و مملو از نکات متعدد، هر نویسنده یا شاعری، ناخودآگاه تحت شرایط روحی - ذوقی خود، مسلماً دچار تسامحاتی هرچند اندک و به‌سهو

خواهد شد و این ویژگی در منظومه خاوران‌نامه برجسته‌تر است. طرح‌های سست و غیرمنطقی در این منظومه به علت نیروی تخیل و تحت شرایط روحی و ذوقی شاعر، دچار تسامحاتی است و در کتاب علی‌نامه، به دلیل پایبندی شاعر به متن تاریخ، طرح‌های سست و غیرمنطقی کمتر است.

۲-۳ زمینه خرق عادت؛ در هر حماسه‌ای، رویدادهای غیرطبیعی و خارج از عرف وجود دارد؛ در حقیقت، زمینه خرق عادت، حوادثی است که با منطق و تجربه علمی سازگاری ندارد و این ویژگی (خارق عادت) تنها از رهگذر عقاید دینی آشکار می‌شود. شفیع کدکنی بر این باور است که عامل اساسی در حماسه، تفکر ماوراء طبیعی است؛ بدین گونه که شاعر، آفریده‌های غیرطبیعی را خلق می‌کند که در مرکز حوادث و وقایع حضور دارند (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۰۷).

خاوران‌نامه

در این منظومه، موجودات شگفت‌آور و خیالی، نیروهای ماوراء طبیعی و عناصر خارق‌العاده حضوری برجسته دارند. در این بخش، به تفصیل آن‌ها را برمی‌شمریم:

الف- در این داستان، شخصیت‌های خارق‌العاده و فرابشری وجود دارند؛ برای مثال عمروامیه که به‌عنوان سردار اسلام و افسونگری ماهر در داستان حضور دارد، از دیده‌ها پنهان می‌شود، تاج از سر شاهان می‌ریاید و فاصله مدینه تا خاوران را سه‌روزه طی می‌کند و در سفر به سرزمین قهرمان، هنگامی که سپاه اسلام در دریایی طوفانی اسیر هستند، آن‌ها را یاری می‌رساند.

ب- پیکی از عالم غیب همواره حضرت علی (ع) را کمک می‌کند؛ برای مثال به او اطلاع می‌دهد که سپاهیان خاورزمین، قبر را دستگیر و زندانی کرده‌اند. نمونه‌ای دیگر را در پیکار با اژدهایان، دیوان و جادوان به آن حضرت آموزش می‌دهد که برای پیروزی بر آن‌ها آیت ستر بخواند؛ بر فراز کوه بلور، همین سروش به علی (ع) ندا می‌دهد که نباید دیو داخل صندوق را رها بکند.

پ- از مهم‌ترین عوامل معنوی یاریگر مسلمانان؛ دعا و راز و نیاز حضرت علی (ع) است. «علی (ع) از خدا می‌خواهد که مردم قلعه سفیان، به سبب مسلمان نبودن، به شمشیر او نمرند» (مرادی، ۱۳۸۲: ۸۳).

ت- در خاوران‌نامه، رؤیا و خواب دارای نقشی بسیار اساسی است. پیامبر (ص) به‌ظاهر در مدینه است؛ ولی در عالم خواب و رؤیا با یاری سپاه اسلام، عامل پیروزی آن‌ها می‌گردد. علی (ع) بر سر پنج راهی، آن حضرت را در خواب می‌بیند که به او فرمان می‌دهد؛ باید از راهی رهسپار گردد که به سلامت به مقصد برسد. ابوالمحنج پس از تسلط بر دژ، پیامبر را در خواب می‌بیند که از او درخواست می‌کند، مالک اشتر را که گل‌چهر (گل رخ) در چاه، سبب اسیر شدن او شده، یاری رساند. آن حضرت در عالم خواب، به علی (ع) فرمان می‌دهد که راهی قام‌اشود و از فراز کوه بلور، یادگاری سلیمان را برایش بیاورد. در سرزمین قام، علی (ع) مالک و مسلمانان را گم می‌کند و پیامبر در خواب به او فرمان می‌دهد که آن‌ها در قلعه آدم‌خواران اسیر هستند. علی (ع) آن خواب را این‌گونه تعبیر می‌کند: که شاه خاوران پشیمان شده است.

ج- در خاوران‌نامه، موجودات خیالی نیز وجود دارند؛ مثل پیل‌گوشانی که علی (ع) و سپاهش در یکی از پنج راه، با آن‌ها برخورد می‌کند و شکستشان می‌دهند؛ دیوی که حضرت سلیمان او را زندانی کرده است و بر حصن آهن‌ربای فرمان‌روایی می‌کند؛ آدم‌خورانی که در قلعه‌ای حضور دارند و مالک پس از نجات یافتن از دریا، به آن‌ها پناه می‌برد. اژدها و لشکر دیوان بر فراز کوه بلور که علی (ع) با آن‌ها نبرد می‌کند و بر آن‌ها پیروز می‌شود؛ ابوالمحنج و لشکریانش در راه خاوران به دشتی وارد می‌شوند که مورچگانی شاخ‌دار به اندازه یک سگ در آن دشت هستند؛ در جنگ مسلمانان با جادوان خاوران، تخیل

۱. چنین مکانی درجایی، ثبت نشده است و به نظر می‌رسد مکانی خیالی است.

۲. کوه بلور در استان مازندران، شهرستان رامسر، بخش مرکزی، دهستان اشکور در روستای میج واقع شده است.

برجسته‌نمایی می‌کند؛ همچنین کوه بلور، کوهی است درخشان که علی (ع) چهره خود را در آن می‌نگرد (مرادی، ۱۳۸۲: ۱۸۹).
ح - گاهی در خاوران‌نامه، پیش‌گویی‌هایی دیده می‌شود؛ مثلاً در جنگ میان سپاه اسلام و جادوان لشکر خاوران، ستاره‌شناسی از این سرزمین، پیروزی علی (ع) را پیش‌بینی می‌کند؛ وقتی علی (ع) به شهر زر وارد می‌شود، لوحی را می‌یابد که دال خطاب به او نوشته و پیروزی‌اش را نوید داده است؛ وزیر دانشمند صلصال، کوشیار، او را از رویارویی با حضرت علی باز می‌دارد؛ زیرا در دیوان دال‌خوانده است که شخصی به نام علی، خاوران و قام را در سیطره خود درمی‌آورد.

علی‌نامه

ربیع در این کتاب، در میان وقایع صفین و جمل، تصویری از کارهای خارق‌العاده حضرت علی (ع) را به تصویر کشیده است؛ برای مثال: در اواسط داستان «صفین»، تعدادی از داستان‌هایی که به عنوان معجزه‌های شگفت‌آور امام معروف است، مطرح شده است؛ مانند داستان پیدا کردن دیری و راهبی و مسلمان شدن راهب و آنچه از کرامات امام بر آن راهب هویدا می‌شود. و اینک گفتار سراینده:

چو زین دیر شد تنگ امام هدی	سوی راهب دیر کرد او ندا
ندادند کس بوالحسن را جواب	دگر باره زد بانک حیدر صواب
بذو گفت حیدر بگو بر صواب	کتا از چه ما دیر داذی جواب
بذو گفت راهب از آن در که من	نپروردم از دین تو خویشتن
دگر آنکه بوذم من اندر نماز	یکی با جهاندار بوذم برآز
چنان دیدم ای مرد ایزد پرست	کزین دیر من هر سو آتش بجست
پس از چار گوشه چهار ازدها	همی کرد آتش سوی من رها
همی گفت هرکس بترس از خدای	هم‌اکنون تو رویت به حیدر نمای
من از هیبت آن مسلمان شدم	خدا و نبی را به فرمان شدم

(ربیع، ۱۳۸۸: چ ۱، ۱۵۹ ر)

از دیگر معجزات حضرت علی (ع) را در خلال جنگ جمل، مشاهده می‌کنیم که حضرت علی (ع) دست‌های بیش از دویست نفر از لشگریان خود را که قصد دست‌درازی به هودج عایشه را داشتند، قطع می‌کند و سپس به آن‌ها فرمان می‌دهد که: دست‌های بریده شده خود را سر جایش قرار دهید و آن‌ها نیز دست‌های بریده را بر جای گذاشته می‌گذارند. حضرت علی (ع) فاتحه‌ای می‌خواند و ردای حضرت رسول را بر روی دست بریده هر نفر می‌کشد و دست‌های بریده آنان بهبود می‌یابد.

علی کرد لاحول و گفت ای سپاه	بیارید دست‌ها ز بهر اله
نه معلوم گردد آب‌ر هم کتان	از این کژی و راستی بی‌گمان
سپاه حمیرا از آنجا کی بود	سوی عایشه آمدند همچو دود
سپه آوردند دست‌های خویش	و هردو سپه صف زدند پس و پیش
به هم بر نهادند دست آن زمان	سبک فاتحه خواند شیر ژیان
خدا و نبی را شفیع آورد	ردای پیامبر به هر یک کشید

(ربیع، ۱۳۸۸: چ ۱، ۵۳ ر)

صحت روایات تاریخی در میان کرامات و معجزات حضرت علی (ع) همیشه مورد توجه بوده است، به گونه‌ای که هدف از

این داستان‌ها؛ تحکیم ایمان مردم، برانگیختن حس تحسین شیعیان و دوستداران آل علی (ع) است. ربیع در راستای اهدافش، قدرت شاعرانه خود را در توصیف به کار می‌گیرد و در بیان عواطف و احساسات، راهی را که دیگران عاجز بوده‌اند، طی می‌کند. ربیع به ابداع و خلق بی‌توجه بوده و هدفش گردآوری داستان‌های مدون کتبی و شفاهی و پیوند این داستان‌ها باهم است. طرح مسائل غیرعادی و خرق عادت در منظومه خاوران‌نامه، برجسته‌تر از منظومه علی‌نامه است. جلوه‌های حماسه ابن حسام در قالب موجودات ناشناخته، افسانه و افسون، طلسم، جادو و مطالب حیرت‌انگیز ظهور می‌یابد. اجسام خیالی و بی‌روح ممکن است، در جامه هنر ترسیم شوند تا از ناپایداری‌های حیات و بی‌کرانگی‌های افق‌های خیال و چگونگی رموز هستی پرده بردارند.

۳-۳ ابعاد قهرمانی؛ در قلمرو حماسه‌های اساطیری و پهلوانی، شخصیت‌های آرمانی وجود دارد. «این شخصیت‌ها، هدفشان تحقق آرمان‌های والای یک ملت و پیکار با نامردمی‌ها و ناپاکی‌هاست» (رزمجو، ۱۳۸۱: ۴۲). بیشترین بخش حماسه، به اشخاص و رویدادها اختصاص دارد؛ به گونه‌ای که شاعر حماسه‌سرا ترسیم‌کننده قهرمانی‌های ملی، قومی یا نژادی است و همچنین تصویرساز اشخاصی است که از نظر عاطفی، احساسی در منظومه حماسی وجود دارند. از دیدگاه ذبیح‌الله صفا «جنگ و خونریزی از ویژگی‌های یک منظومه حماسی نیست، بلکه توصیف پهلوانی‌ها و مردانگی‌های قومی، وظیفه منظومه حماسی است؛ به گونه‌ای که این خصیصه در تمام منظومه‌های حماسی جهان هست» (صفا، ۱۳۷۹: ۹). در اینجا چند نمونه از قهرمانی‌های چند شخصیت برجسته را بررسی می‌کنیم.

ابعاد قهرمانی در منظومه علی‌نامه

حضرت علی (ع) در جنگ‌ها همیشه در خط مقدم بود و چنان حملات شدیدی در قلب سپاه دشمن وارد می‌کرد که دشمن از رویارویی با ایشان وحشت داشت؛ چنانکه در جنگ با شورشیان بصره، شمشیر امام علی (ع) چند بار خم شد و برای اصلاح به خیمه بازگشت. آن حضرت در جنگ‌های جمل و صفین، شخصاً شرکت داشت و همه پهلوانان نامدار را شکست داد و در جنگ جمل، هر سپاهی که قصد حمله به سوی شتر عایشه را داشت، از میان برد؛ زمانی که جنگ به اوج خود رسید و مهاجرین و انصار اطراف شتر عایشه را محاصره کرده بودند، آن حضرت به تنهایی به طرف شتر عایشه رفت و سپس با لشگریان جمل وارد جنگ شد. سپاهیان جنگی دشمن از ترس رویارویی با حضرت علی (ع) گریختند. سراینده باتوجه به نگاه حماسی خود به روایات دینی، صحنه شجاعت و رشادت حضرت علی را در خلال جنگ جمل بدین گونه ترسیم نموده است.

چو شد با حمیرا برابر علی	چو تن‌در بغیرد شیر ملی
دم‌صوور گفتمی برآمد مگر	جهان شد بر اعدا به زیر زبیر
بخ نام یکی دادگر کردگار	چپ‌وراست مرزد علی ذوالفقار
زبس خون که شد از سنان و حسام	هوا زردگون شد زمی لعل‌فام

(ربیع، ۱۳۸۸: ج ۱، ۵۰ ر)

یوم‌الهریر یکی از فرازهای حساس جنگ جمل است. در آن روز حضرت علی (ع) بنابر آنچه حسابگران شمرده‌اند، بیش از پانصدتن از نام‌آوران عرب را کشت. وی با شمشیری کج و ناراست به سوی سپاه دشمن تاخت و بر قلب سپاهیان دشمن،

۱. روز پنج‌شنبه، سخت‌ترین و هولناک‌ترین روز نبرد صفین بود؛ در این روز امام علی (ع) هم فرماندهی سپاه را عهده‌دار بود و هم در میان معرکه، به جنگی سخت می‌پرداخت. آن روز «روز پیکار پنج‌شنبه» یا روز غُرش (یوم‌الهریر) نامیده شده است.

حملات شدیدی وارد کرد.

همی جست از دشمنان هم نبرد	به میدان مردان در آن شیر مرد
ز مالک همه چاشت خواهید شام	همی گفت ای ناامداران شام
چو مالک بسازد در خوابتان	کزین پس به نیران رسد جانتان
روانشان به غم در نکوهیده شد	دل شامیان زو شکوهیده شد

(ربیع، ۱۳۸۸: ج ۱، ۱۴۲ ر)

ابیات فوق بیان‌کننده این موضوع است که شاعر در توصیف صحنه‌ها و ترسیم شجاعت پهلوانان بی‌طرف بوده و از حفظ این بی‌طرفی تقابلی منطقی پهلوانان را هویدا ساخته است. شاعر کشته‌شدن سپاهیان در میدان جنگ و همچنین کثرت کشته‌ها را بدین گونه توصیف کرده است.

باتوجه به شاهد مثال‌هایی که از قهرمانی‌های حضرت علی (ع) بیان شد، می‌توان گفت هدف این منظومه غالباً دوگانه است: شخصی و اجتماعی. از جهات اجتماعی، انگیزه اصلی در سرودن این منظومه، مقابله‌جویی و معارضه با پیروان مذاهب دیگر است؛ از جنبه شخصی نیز مقصود شرح مناقب حضرت امیرالمؤمنین است و نتیجه آن ایجاد زمینه‌ای جهت یادکرد موارد عبرت‌آموز اخلاقی است.

ابعاد قهرمانی در منظومه خاوران‌نامه

در منظومه خاوران‌نامه، ابن حسام در میان صحنه‌های حماسی، به اقتضای حال و مقام به کلمات، روح می‌بخشد؛ به طوری که هر کلمه گویای مفهومی برجسته با حماسه است. زبان و طرز ادای شاعر در میان جلوه‌های آفرینش زبانی، توصیف پهلوانان و قهرمانان، برجسته می‌شود و موسیقی کلام و طرز ادای شاعر، هم‌نوای چکاچک نیزه‌ها، تیغ و شمشیر صورتی دیگر می‌یابد؛ به گونه‌ای که همه برخوردهای حماسی و لحظه‌های پرتبوتاب و تپش مرگ و زندگی را تداعی می‌کند. توانایی شاعری ابن حسام سبب شده است که وی بتواند از خاصیت حروف، اصوات و چگونگی القای حالت‌های مختلف به کمک نیروی کلمه و کلام بهره‌مند شود و لحنش در لباس کلمه و کلام با رعذب و برق و صاعقه جلوه‌ای شایسته پیدا کند و در هنگام بزم، ملایم و نرم شود. این گونه موارد در شعر ابن حسام زیاد است، آنجا که می‌گوید:

در آن تیره‌شب ماند حیدر شگفت	هم اندر زمان نام یزدان بگفت
به چنگال دست چپ از سوی راست	بیازید و بگرفت پهلوی راست
چو آن نعره برداشت مرد دلیر	پرداخت آن بیشه از ببر و شیر

(ابن حسام، ۱۳۸۲: ج ۱، ۱۶۳)

در حماسه خاوران‌نامه، فریاد بلند حضرت علی (ع) که بر پیکر کافران غارتگر در میدان جنگ لرزه می‌افکند، تداعی فریاد خفه‌شده در گلوی مردمی است که ارزش‌های دینی و ملی خود را پایمال دشمنان خون‌خوار و متجاوز می‌بینند؛ در همه توصیف‌ها، زبان نیرومند و توانای ابن حسام، روان و دل‌انگیز می‌شود. گفتنی است که ابن حسام و ربیع در جای‌جای خاوران‌نامه و علی‌نامه، به هر دستاویزی به بیان ابعاد قهرمانی نوع انسان پرداخته‌اند و این ویژگی حماسی را به هر طریق، گاهی تند و باصلاطت و زمانی نرم و مؤثر بیان کرده‌اند. کوتاه‌سخن اینکه در این دو منظومه، تقریباً هیچ داستانی نیست که ابعاد قهرمانی به همراه نداشته باشد و این خصیصه (ابعاد قهرمانی) در هر دو منظومه بسیار برجسته است.

۳-۴ مکان و زمان حماسی؛ داستان‌های خاوران‌نامه که مشتمل بر ۲۲۵۰۰ بیت است، به‌طور کلی خیالی است؛ اگرچه وجود حضرت علی (ع)، یک امر حقیقی در این داستان‌ها محسوب می‌شود، هیچ‌گاه برای ایشان چنین صحنه‌هایی روی نداده

است و چنین جنگ‌هایی که تاریخ گواه آن باشد، مشاهده نشده است. سرزمین‌های موردنظر در خاوران‌نامه ناشناخته است و شاهانی که در آن مکان‌ها می‌زیسته‌اند، اشخاصی هستند کاملاً مجهول و ساختگی و حتی اسامی آن‌ها نیز طوری گزینش شده است که به هیچ زبان و ملیتی شباهت ندارد. معلوم نیست که نویسنده نخستین که این حسام از او چنین ذکر می‌کند:

خردمند دانای تازی نژاد ز تازی‌زبانان چنین کرد یاد

(ابن حسام، ۱۳۸۲: ج ۱: ۹۲)

منبع چنین داستان‌های خیالی را از کجا پیدا کرده است؛ به‌یقین چنین داستان‌هایی خیالی، زایدۀ طبع خیال‌پرداز ابن حسام بوده است.

داستان‌های خیالی در منظومۀ خاوران‌نامه، با شاخ و برگ‌های آراسته‌ای مزین شده است؛ به‌گونه‌ای که به‌عنوان شاهد مثال؛ رویارویی حضرت علی (ع) با تهماسب، قباد و صلصال، حکایت از زمان‌شکنی دارد؛ چراکه این دو شخصیت در زمان آن حضرت نمی‌زیستند. کتاب خاوران‌نامهٔ منثور که اکنون به زبان پارسی وجود دارد، در شمار کتاب‌هایی همچون حسین کرد و امیرارسلان است، خواستاران چنین آثاری، بعضی از اسامی خاوران‌نامهٔ ابن حسام را در خود دارند و برخی نیز با دگرگونی‌هایی در آن موجود است.

و در منظومۀ علی‌نامه؛

زمان و مکان وقایع علی‌نامه و عناوین موضوعی این کتاب، واقعیت تاریخی دارند. عناوینی نظیر محاجه امیرالمؤمنین علی (ع) با طلحه و بیعت طلحه با آن حضرت، خلاصه تاریخ شیخین، خلافت عثمان، بیعت با امیرالمؤمنین (ع)، خروج طلحه و زبیر از مدینه به سوی مکه، فتنه‌انگیزی عبدالله عامری در بصره، سپاه گردکردن عایشه، نامه نوشتن علی به کوفیان، کمک خواستن از معاویه، حرکت اصحاب جمل از مکه و پرچم‌گرفتن عبدالله بن زبیر و فرستادن حسن و عمار به کوفه و سپاه بیرون آوردن علی و سپاه‌آراستن طلحه، طلاق‌دادن علی عایشه را از همسری پیامبر (ص)، تیرانداختن زبیر که اولین تیر جنگ بود و فرود آمدنش به خطا بر پیکر طلحه و مردن او، حفظ امیرالمؤمنین حرمت عایشه را و فرستادن محمد ابوبکر را به نزد عایشه، پایان حرب جمل و ذکر نام آنان که علی در هر نماز لعنتشان می‌کرد. آغاز حرب صفین، لشکر گردآوردن معاویه و نامه نوشتنش به علی، فرستادن علی طرماح را به رسولی به نزد معاویه و زبان‌آوری و هجوم سپاه معاویه به مصر و مقابلهٔ مصریان و گریختن محمد ابوبکر به نزد علی، فرستادن علی مالک را به مصر و... که بخش عظیمی از این وقایع، واقعیت تاریخی دارند.

۴- مشابهت منظومۀ علی‌نامه و خاوران‌نامه با شاهنامهٔ فردوسی

ربیع در منظومۀ علی‌نامه، تعلق خاطر بسیاری به شاهنامه و زمینه‌های اساطیری آن داشته و در توصیف میدان‌های نبرد، غالباً از وصف‌های شاهنامه بسیار بهره برده است. تعبیراتی که نشان‌دهندهٔ اشاره به ایران باستان و زمینهٔ فرهنگی شاهنامه باشد، در سراسر کتاب علی‌نامه فراوان است.

در آوردگه شد چو شیر دژم تو گفتی مگر زنده شد رستم ۱۱۱ / پ

در آوردگه رفت آن جنگجوی به‌سوی هم‌اورد خود کرد روی ۴۴ / ر

سواری که گفتی مگر رستم است که از تخمهٔ نامور نیرم است ۱۳۷ / پ

در منظومۀ علی‌نامه جنبهٔ اساطیری و نمونه‌وار قهرمانان ملی محفوظ است؛ به‌گونه‌ای که سراینده، قهرمانان اساطیری را در قیاس با قهرمانان دینی خویش، تحقیر نمی‌کند. رستم برای او همچنان رمز توانایی و دلیری است. منظومۀ خاوران‌نامه در توصیف میدان جنگ، شباهت بسیار زیادی با شاهنامهٔ فردوسی دارد و در این توصیف‌ها، مبالغه و صور خیال نمودی فعال

دارد. برای مثال، قسمت‌هایی از جنگ قطار با حضرت علی (ع) را می‌خوانیم:

کشیدند شمشیر زنگارگون	سپرهای رومی به دست اندرون
برآمد غباری و گردی سیاه	ز میدان تهی ماند چشم سپاه
فروهشت حیدر بر او ذوالفقار	سپر بر سر آورد جنگی سوار
سپر شد به دونیمه در مشت او	همه پنجه با پنج‌انگشت او

(ابن حسام، ۱۳۸۲: ج ۱، ۸۳ تا ۸۶)

یکی از مضامینی که در منظومه خاوران‌نامه و مطالب این کتاب، بیان آن خالی از لطف نیست، گرایش به خرد و خردورزی است. مقوله خرد و خردورزی، در بسیاری از آثار ادبی که پیام حکمی و اخلاقی داشته یا حاوی عبرت و اعتبار از دنیا هستند، جلب توجه می‌کند؛ از جمله این آثار، یکی شاهکار حکیم توس، شاهنامه، است؛ شاهکاری که در مقام شناسنامه فرهنگ و ملیت قوم ایرانی و پیام‌آور افتخارات دیرین ایران است، بیت آغازینش با واژه شکوهمند خرد آراسته شده است:

به نام خداوند جان و خرد کز این برتر اندیشه برنگذرد

(فردوسی، ۱۳۸۹: ج ۱، ص ۱)

شواهد متعددی برای خردورزی و حکمت در لابه‌لای داستان‌های شاهنامه یافت می‌شود؛ بی‌دلیل نیست که فردوسی را شاعر خرد و حکمت می‌دانند و حکیم فردوسی خطاب می‌کنند. ابن حسام نیز که شاگرد خلف فردوسی است، به این مقوله اهتمام ورزیده و در جای‌جای منظومه‌اش، مخاطب را به خردورزی و اندیشه‌وری دعوت کرده است. او درائشای یکی از داستان‌های این مثنوی، در توصیه به خردگرایی و حکمت اندوزی می‌گوید:

اگر یار باشد روان را خرد	ز پند خردپروان بر خورد
خرد را خردمندی از رای توسست	چو فرمان دهی کارفرمای توسست
خرد باید اینجا و فرهنگ رای	نه نیرو و بازوی زورآزمای
خرد مر خردمند را پیشه‌ای است	دگرگونه در هر سر اندیشه‌ای است
به جایی که باشد خرد راهنمای	مراد تو آید به‌خوبی به‌جای

(ابن حسام، ۱۳۸۲: ج ۱، ص ۹۶)

از مضامین دیگر خاوران‌نامه که تمامی صحنه‌های داستانی و حوادث مؤثر و شگفت‌انگیز، حول محور آن می‌گردد، سفارش به دادورزی و ظلم‌ستیزی است. عدل و داد که بن‌مایه آثار سترگ ادبیات فارسی به‌ویژه شاهنامه فردوسی است، در خاوران‌نامه هم بازتاب بسیاری داشته است. در منابع دینی ایرانیان، چه قبل از اسلام در آثار زردشتی و چه بعد از اسلام در قرآن کریم، توصیه مؤکد بر رعایت حق و داد و پرهیز از ظلم و بیداد شده است. در خاوران‌نامه نیز به تبعیت از شاهنامه، در آغاز یا انجام برخی از داستان‌ها، به‌ویژه آنجا که از مرگ و فرجام زشت گنهکاران گریزی نیست، از رعایت این اصول ثابت انسانی ناگزیر است.

۵- نتیجه

این دو منظومه اگرچه از نظر عناصر حماسی و بیرونی، شباهت‌های زیادی دارند، درون‌مایه‌ها و شکل بروز آن‌ها در داستان‌ها با یکدیگر متفاوت است. عناصر حماسی در هر دو اثر با شدت و ضعف وجود دارد. صرف‌نظر از ابعاد دینی علی‌نامه و خاوران‌نامه، از نظر جنبه‌های حماسی؛ ویژگی قهرمان‌سازی در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه؛ با حضور حضرت علی (ع)

و دیگر شخصیت‌های دینی و پهلوانان سپاه اسلام صورت گرفته است؛ در این دو حماسه دینی، بین مسلمانان و کافران جنگ‌هایی بسیاری با دلایل مذهبی رخ می‌دهد و در پایان، مسلمانان پیروز می‌شوند؛ علی‌نامه و خاوران‌نامه در توصیف میدان کارزار، شباهت بسیاری با شاهنامه فردوسی دارند و در این توصیف‌ها، مبالغه و صور خیال، نمودی فعال دارند. تقلید «ربیع و ابن حسام» از شیوه بیان فردوسی کاملاً آشکار است.

در بررسی علی‌نامه و خاوران‌نامه، از جنبه داستانی این نتیجه به دست آمد که ابن حسام و ربیع در شخصیت‌پردازی بیشتر از روش مستقیم، یعنی توصیف و شرح شخصیت‌های داستان استفاده کرده‌اند و با قهرمان نشان دادن حضرت علی از او یک «تیپ» ساخته‌اند که به نظر مخاطبان دور از نظر و خارق‌العاده می‌نماید. بسیاری از داستان‌های این دو منظومه در زمینه طرح داستان، بسیار منسجم و ساختارمندند. طرح داستان منظومه خاوران‌نامه در مورد حوادثی که مرتبط با عناصر خرق عادت است، دارای ضعف و سستی است و داستان را از باورپذیری دور می‌کند. در زمینه خارق‌العاده بودن، با حضور عناصری پررنگ همچون دیو، اژدها، جادو و همچنین تکرار پی‌درپی اشیا و مکان عجیب و غریب در این منظومه، می‌توان آن را تخیلی‌ترین منظومه حماسی ایران نامید. این در حالی است که عناصر خارق‌العاده نظیر اژدها و دیو در منظومه علی‌نامه دیده نمی‌شود. از نظر ویژگی قهرمان‌سازی، حسن نیت و صمیمیت قهرمانان این دو منظومه و دور نبودن از صفات والای اخلاقی سبب شده‌اند که خصوص مردم، قهرمان اصلی داستان را نمونه و مظهر انسان آرمانی و حماسی خود بدانند. به‌طور کلی، خاوران‌نامه در قیاس با علی‌نامه انسجام کمتری در ساختار دارد.

منابع

۱. آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸). *از اسطوره تا حماسه*؛ تهران: سخن.
۲. حسین‌زاده صلاتی، اعظم؛ نوریان، سید مهدی و هاشمی، سید مرتضی (۱۳۹۹). «نقش عنصر فضا‌سازی در خلق محتوای حماسی در هفت‌خان رستم از شاهنامه فردوسی»، *مجله فنون ادبی اصفهان*، سال دوازدهم، پیاپی ۳۰، شماره ۱.
۳. خوسفی، ابن حسام (۱۳۸۱). *خاوران‌نامه*؛ نسخه موزه هنرهای تزئینی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴. ربیع (۱۳۸۸). *علی‌نامه*؛ تهران: میراث مکتوب.
۵. رزمجو، حسین (۱۳۸۱). *قلمرو ادبیات حماسی*؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۶. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰). *انواع شعر فارسی*؛ شیراز: نوید.
۷. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۲). *ارسطو و فن شعر*؛ تهران: امیرکبیر.
۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۲). «انواع ادبی»، *مجله خرد و کوشش*، شماره ۱۱ و ۱۲. صص ۹۶-۱۱۹.
۹. شمیسا، سیروس (۱۳۷۵). *انواع ادبی*؛ تهران: فردوس.
۱۰. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۴). *حماسه‌سرایی در ایران*؛ تهران: فردوسی.
۱۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران از پایان قرن هشتم تا اوایل قرن دهم هجری*؛ تهران: فردوس.
۱۲. طغیانی، اسحاق (۱۳۸۵). «توصیف و تصویرگری در منظومه حماسی علی‌نامه»؛ *مجله نشر پژوهی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، شماره ۲۰، ۹۹-۱۲۷.
۱۳. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۹). *شاهنامه فردوسی*؛ متن انتقادی از روی چاپ مسکو، به کوشش دکتر سعید حمیدیان، تهران:

نشر قطره.

۱۴. کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۷). *رؤیا، حماسه اسطوره*؛ تهران: نشر مرکز.

۱۵. مرادی، حمید الله (۱۳۸۲). *تازیان نامه پارسی؛ خلاصه خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۱۶. میرصادقی، جمال (۱۳۷۶). *عناصر داستان*، تهران: سخن.